

УДК 637.1

Економіка та управління підприємствами

Керанчук Т. Л. (Keranchuk T.L)

кандидат економічних наук, доцент кафедри прикладної економіки

Національного університету харчових технологій, м. Київ

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОЛОЧНОГО БІЗНЕСУ В
УКРАЇНІ
MODERN PROBLEMS OF THE DAIRY BUSINESS IN UKRAINE**

Анотація: В статті здійснений огляд актуальних проблем розвитку підприємств молочної промисловості України, проаналізована кон'юктурна ситуація на ринку молока, проведений аналіз динаміки цін на молоко та основні види молочної продукції за останній період. Досліджені проблеми сировинного забезпечення молокопереробної галузі та досвід інших країн світу в її вирішенні. Також сформульовані першочергові необхідні організаційно-економічні заходи для виходу українських підприємств молочної промисловості на європейський ринок.

Ключові слова: ринок молока, оптово-відпускна ціна, закупівельна ціна, регламент, система управління безпечністю харчових продуктів, якість харчових продуктів, НАССР.

Аннотация: В статье осуществлен обзор актуальных проблем развития предприятий молочной промышленности Украины, проанализирована конъюнктурная ситуация на рынке молока, проведен анализ динамики цен на молоко и основные виды молочной продукции за последний период. Исследованы проблемы сырьевого обеспечения молокоперерабатывающей отрасли и опыт других стран мира в ее решении. Также сформулированы первоочередные необходимые организационно-экономические меры по выходу украинских предприятий молочной промышленности на европейский рынок.

Ключевые слова: рынок молока, оптово-отпускная цена, закупочная цена, регламент, система управления безопасностью пищевых продуктов, качество пищевых продуктов, НАССР.

Absrakt: This article presents current problems of development Ukrainian dairy industry. Author analyzed conjectural situation on the milk market, dynamics of prices for milk collection and dairy products for the previous period. Author has investigated the problem of raw material supply for dairy industry and the experiences of other countries. Also formulated priority organizational and economic actions for entrance of Ukrainian enterprises to the European dairy industry market.

Keywords: milk market, wholesale selling price, purchase price, the regulations, the control system of food safety, food quality, HACCP.

Постановка проблеми. Виробництво молока у світі становить близько 630 мільйонів тонн у рік, з яких біля 85 відсотків припадає на коров'яче молоко. Найбільшими виробниками молока є США (обсяг виробництва молока – 86400 тис. тон), Китай (обсяг виробництва молока – 35250 тис. тон), ЄС (обсяг виробництва молока – 143000 тис. тон) та Росія (обсяг виробництва молока – 5317 тис. тон), [1]. В сучасних умовах на фоні зміцнення курсу долару конкуренція за ринки збуту між європейськими та американськими операторами ще більш загострюється. Так, на просторі ЄС за останні 11 місяців 2014 року виробництво молока було збільшено на 5,1% відносно аналогічного періоду попереднього року, також спостерігалось і зростання оптових цін на молоко: на кінець січня 2015 року його ціна становила 32,75 євро/100 кг (на кінець грудня – 31,25 євро/100 кг). Зростало також виробництво молока і в США (за результатами 2014 року приріст становив 3,14%). Враховуючи ситуацію політичної і економічної кризи в Україні та ускладнення відносин із Росією для підприємств молочної промисловості постає нагальна необхідність в пошуку та розширенні нових ринків збуту з метою виживання та підвищення конкурентоспроможності. Як раз найбільшим потенційно привабливим та досяжним ринком молочних продуктів для України в сучасних умовах є ринки країн – членів Європейської спілки. Саме тому, дослідження організаційних та економічних проблем, пов'язаних з освоєнням українськими підприємствами європейських ринків є на поточний момент надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку підприємств молочної промисловості в значній мірі досліджувались як у вітчизняній літературі, так і в зарубіжній науці. Зокрема, питанням закономірностей функціонування ринку молочної продукції та розвитку конкурентних відносин на ньому приділено увагу в роботах Завгородньої І.В. [3]. Проблеми механізму впровадження інноваційних технологій на підприємствах молочної промисловості досліджені в роботах Божидарнік Т.В. та Левченко Ю.Г. [4]. Проблемним питанням діяльності підприємств молочної промисловості присвячені праці таких дослідників як Бойко В.І., Андрійчука В.Г., Слободян Н.Я.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питанням та проблемам освоєння нових потенційно привабливих ринків збуту для представників українського молочного бізнесу в сучасних умовах приділена недостатня увага і тому вони потребують подальшого дослідження.

Формулювання цілей статі. Метою статті є дослідження сучасних тенденцій розвитку ринку молока та молочної продукції в Україні, дослідження міжнародного досвіду побудови систем управління якістю харчової продукції та виявлення необхідних передумов для інтеграції операторів українського молочного ринку на ринки країн ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах нестабільності в державі прогнозувати наскільки інтенсивно буде розвиватися молочна галузь в Україні достатньо складно. Аналіз обсягів випуску молока та молочної продукції за останній період не дає можливість зробити однозначні висновки (див. таблицю 1), [5,6]. Так, як видно з таблиці, по деяких товарних групах (молоко, масло) спостерігається доволі стійка тенденція до нарощування обсягів виробництва продукції: в 2014 році випуск молока зріс на 14,3 % в порівнянні з 2103р., в січні 2015 року порівняно із аналогічним періодом попереднього року також мало місце зростання обсягів випуску на 8,7%, по маслу мала місце аналогічна ситуація - відповідні темпи нарощування обсягу випуску становили 24,8% та 4%.

Таблиця 1

Виробництво молочної продукції в Україні в 2014-2015рр.

Види продукції	Обсяг випуску, т			Темп зміни, %		
	січень 2015р.	грудень 2014р.	2014	січень 2015 до грудня 2014	січень 2015 до січня 2014	2014 до 2013
1. Молоко рідке	80582	80399	1080069	100,2%	108,7%	114,3%
2. Масло	6251	7606	114497	82,2%	104,0%	124,8%
3. Сир кисломолочний	324	276	4248	117,4%	85,3%	77,1%
4. Сир сичужний	7352	7771	104070	94,6%	78,4%	81,6%
5. Йогурт	36665	34560	469666	106,1%	90,6%	90,3%

Складено автором за матеріалами [5,6]

Невдалим видався 2014 рік для виробників сирної та кисломолочної продукції: майже по всіх цих номенклатурних позиціях спостерігалось зменшення обсягів випуску продукції: середній темп падіння обсягу виробництва по сирах кисломолочних та сичужних становив у 2014 році в порівнянні з 2013 роком приблизно 21%, по йогуртовій продукції – біля 10%. Така ситуація стала наслідком скорочення потенційних ринків збуту української продукції у - Росії.

Але не дивлячись на це, на думку деяких профільних спеціалістів є певний позитивний вплив наявної кризи в Україні на діяльність підприємств молочної галузі. Так, президент Асоціації виробників молока (АВМ) Дикун А. вважає позитивним той факт, що «заборонні» дії Росії по відношенню до українських молочних продуктів можуть і повинні стимулювати українських виробників щодо підвищення якості продукції з метою виходу на нові альтернативні ринки збуту. З цієї думкою можна погодитись, враховуючи, що потенційно такі ринки дійсно існують. Аналіз балансу попиту і пропозиції молока та молокопродуктів за січень-жовтень 2014 року дає можливість зробити висновок про наявність попиту на продукцію з боку зовнішніх ринків (див. табл.2), [7]. Хоча звичайно має місце тенденція щодо скорочення обсягу цього попиту на 29,5% (550 в 2014 році проти 780 в 2013 році). Причина такого скорочення вже згадувалась вище - економічні обмеження з боку Росії на ввезення деяких видів молочної продукції з України. Але ця причина може

розглядатися як спонукальний мотив для українських підприємств - виробників молочної продукції щодо переорієнтації продукції на нові ринки збуту, зокрема ринок ЄС. Тим паче, враховуючи результати 2013-2014 років, можна говорити, що спостерігається тенденція нарощування обсягів виробництва таких номенклатурних позицій, які в більшості є і можуть бути експортноорієнтованими (див. таблицю 3).

Якщо оцінювати потенційні можливості українських підприємств щодо виходу на європейський ринок, то тут також однозначного висновку зробити не можна. Тут можна виокремити принаймі два проблемних аспекти: перший - розширення нових ринків на основі інструментів цінової конкуренції; другий – конкурування на нових ринках за рахунок підвищення якості та безпеки молочної продукції.

1. Освоєння нових ринків за рахунок цінової конкуренції.

Таблиця 2

Баланс попиту та пропозиції молока та молокопродуктів (січень-жовтень 2013-2014рр.)

Показники	2014 рік	Січень - жовтень 2014 р.	2013 рік	Січень - жовтень 2013 р.
Попит на продукцію	11868	10150	11980	10378
Внутрішнього ринку - всього, в тому числі:	11318	9691	11200	9741
фонд споживання	9848	8491	9930	8661
інше споживання	1370	1200	1270	1080
Зовнішнього ринку (експорт)	550	459	780	637
Пропозиція продукції	11868	10150	11980	10378
Внутрішнього ринку - всього, в тому числі:	11438	9835	11500	9977
власне виробництво	11438	9835	11500	9977
зміна запасів	0	0	0	0
Зовнішнього ринку (імпорт)	480	315	480	401
Споживання на особу, кг за рік	226,7	x	219,3	x

Складено автором за матеріалами [7].

З одного боку, враховуючи більш низький рівень цін на українське молоко шанси на успіх у українських підприємств все-таки є. Цю гіпотезу підтверджує порівняння цін на сире молоко в Україні та в країнах Європи (див. таблицю 4), [8].

Але все-таки вищезначені шанси можуть стосуватися сирого молока, по інших товарних позиціях відчувається жорстка конкуренція. Це стосується сухого молока, сироватки, казеїну. Експортні ціни на сухе знежирене молоко мають тенденцію до зниження: покупці з СНД готові купувати СЗМ по ціні максимум 2700 USD за тону, а на зовнішніх ринках цей вид товару коштує ще

Таблиця 3

Порівняльна характеристика виробництва експортноорієнтованих видів молочної продукції в 2013-2014 роках, [2]

Види продукції	2013	2014	2014 до 2013
Молоко рідке	944751	1080069	114,3%
Молоко для дитячого харчування	12571	14312	113,8%
Молоко та сливки сухі	50536	66241	131,1%
в т.ч. сухе знежирене молоко	37416	53702	143,5%
Спреди сливочно-рослинні	76325	83557	109,5%
Сир плавлений та сирний продукт	42154	46840	111,1%
Казеїн та казеїнати	2717	4792	176,4%

дешевше (наприклад, у Новій Зеландії -2400 USD за тону). На ринку сироватки також попит має тенденцію до зниження, що звичайно зумовлює падіння цін: наприклад, підприємства – експортери сироватки готові були продавати в січні 2015 року її по ціні 600-700 USD/т. На цьому ринку ситуація ускладнюється і конкурентним тиском з боку Білорусі у зв'язку з скороченням для них російських ринків. Тому переорієнтація білоруських виробників на західні ринки є можливою, при чому саме за рахунок демпінгування цін. Як свідчать дані таблиці 5 схожа ситуація має місце і на ринку казеїну.

Таблиця 4

Середньомісячні ціни на молоко в деяких країнах Європи, (обраховані для базисних в Україні показників — 3,4% жиру, 3,0% білка), грн/т

Рік	Місяць	Україна	Росія	Польща	Естонія	Литва	Латвія	Німеччина	Нідерланди	Фінляндія
2015	Січень	X	5190	X	X	X	4978	6960	X	X
2014	Грудень	4147	5754	6872	5710	4716	5549	7419	6605	9265
	Листопад	4094	6642	6575	5629	4553	5292	7405	7186	9437
	Жовтень	4037	6290	5791	4991	3854	4560	6743	8126	X

Справа в тому, що зниження цін на сухе знежирене молоко обумовило збільшення обсягів його виробництва європейськими виробниками. Значне збільшення його пропозиції сприяло зниженню цін, що відобразилось також і на українських виробниках: в середньому ціна на цей вид продукції в січні 2015 року становила 6500 USD/т. (див. табл.5). Крім того, буде знов таки відчутна конкуренція з боку білоруських виробників, які втратили російський ринок і переорієнтовуються ринок ЄС, пропонуючи нижчі ціни (6000 USD/т.). Тобто особливих райдужних перспектив щодо прориву на цьому ринку також очікувати не варто.

Таблиця 5

Експортні ціни на окремі види молочної продукції в 2014-2015рр., [2].

Продукція	Кінець січня 2015р.	Кінець грудня 2015р.	Січень 2014р.
1. Сухе знежирене молоко	1800-2200*	1900-2400*	4100-5100*
2. Сухе цільне молоко	2500-2700*	2700-2900*	5100-5500*
3. Масло блочное, 72,5%	2200-2800	2400-2700*	5600-6000*
4. Масло блочное, 82,5%	2600-2800	2700-2900*	6000-6500*
5. Сир тверді жирні, (40-50%)	4200-4400	4200-4500	6800-7300
6. Казеїн, в/г	6400-6600	7100-7400	9800-10000

Таким чином, можна зробити висновок, що в сучасних умовах застосування тільки інструментів цінової конкуренції українськими

виробниками молочної продукції для розширення збуту на зовнішніх ринках (зокрема ринку ЄС) є недостатнім.

2. Отже, на нашу думку, українські представники молочного бізнесу повинні активувати роботу в напрямку **конкурування на нових ринках за рахунок підвищення якості та безпеки молочної продукції**. І в цьому зв'язку такі підприємства мають знати та виконати вимоги діючого законодавства ЄС щодо імпорту тваринницької продукції. Підприємства, які планують торгувати харчовими продуктами тваринного походження на ринку ЄС зобов'язані виконати наступні умови: по-перше, країну походження (тобто Україну, в даному випадку) має бути занесено до офіційного переліку третіх країн, яким дозволено торгувати в ЄС своєю продукцією (ст.11 регламенту № 854/2004); по-друге, підприємство з виробництва харчових продуктів також має бути в переліку (ст.12 регламенту № 854/2004). В свою чергу, щоб потрапити в перелік, підприємство має довести, що його продукція відповідає вимогам регламенту № 178/2002 (головний законодавчий акт ЄС, який регулює безпечність харчових продуктів); вимогам регламенту № 852/2004 щодо сертифікатів та документів; чинним законодавчим вимогам ЄС щодо контролю за імпортом харчових продуктів тваринного походження [9].

Якщо на ринок ЄС виходять підприємства, які є молокопереробними, вони мають отримати експлуатаційний дозвіл. Дозвіл видає компетентний орган після перевірки підприємства. Вона здійснюється щонайменше один раз, щоб проконтролювати, наскільки те, що подано в заявці, відповідає тому, що є насправді. Водночас експлуатаційний дозвіл не потрібен підприємствам, які займаються тільки:

- первинним виробництвом;
- транспортуванням і/або зберіганням продуктів, для яких не потрібен контроль температури;
- роздрібною торгівлею.

Як бачимо, процедура сама по собі достатньо прозора та проста, але вона потребує проведення ґрунтовної роботи в частині побудови системи контролю

за якістю та безпечністю харчових продуктів саме в Україні. І тут виникають проблеми наявності певних протиріч між законодавством ЄС та українським законодавством. Тому, з нашої точки зору, доцільно окреслити основні напрямки роботи щодо побудови такої системи. Вона має охоплювати роботу по організації системи як на рівні держави, так і роботу по запровадженню відповідних стандартів якості на самих підприємствах молочної промисловості.

Система контролю за якістю та безпечністю харчових продуктів, на нашу думку, повинна охоплювати декілька важливих складових елементів:

1. **Формування актуального законодавства, яке регламентує якість та безпечність харчових продуктів.** На просторі ЄС це законодавство представлено сукупністю регламентів (це закон прямої дії і норми їх обов'язкові для виконання всіма операторами ринку), **директив** (вони містять загальні поняття й цілі, але кожна держава сама вирішує, яким чином буде їх застосовувати; тобто вони є основним інструментом гармонізації законодавства держав-членів) та **рішення** (воно є обов'язковим у всіх своїх частинах для тих, кому адресоване: конкретним державам або фізичним чи юридичним особам). Отже, в Україні необхідне прийняття відповідних законодавчих актів, які би корелювали із горизонтальним принципом (це означає, що є кілька основних документів, які охоплюють усі види харчових продуктів). побудови законодавства в ЄС. Звичайно слід зазначити, що у нас в країні діє ряд нормативних актів, які регулюють діяльність молочних підприємства. Наприклад, той самий Закон України «Про молоко та молочні продукти», але він як раз є зразком вертикального законодавства, бо регламентує окремий вид харчової продукції. Отже, в цьому напрямку необхідне проведення інтенсивної роботи на рівні Верховної Ради з метою прийняття відповідних нормативних документів: зокрема, один з них – Закон «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» (№1065) ВР недавно прийняла. Але питання полягає не тільки в наявності законодавчих актів, але й в можливості їх реалізації. І саме це викликає необхідність другого елементу системи контролю якості та безпечності харчових продуктів.

2. Створення організаційної структури системи офіційного контролю за якістю та безпечністю харчових продуктів. Така структура має включати органи, які забезпечать реалізацію контролю з боку держави. В країнах ЄС ним є так званий **компетентний орган** [10]. Він є центральним органом країни - члена ЄС, до компетенції якого входить організація офіційного контролю; або будь-який інший орган, на який покладено цю компетенцію. Слід відзначити, що в Україні вже ведеться робота в цьому напрямку: створена Державна служба України з питань безпеності харчових продуктів та захисту споживачів на основі об'єднання Держветфітослужби, Держспоживінспекції та Держсанепідемслужби. На жаль, поки що важко точно сказати, які функції виконуватиме новостворена служба і які обов'язки ляжуть на аграріїв. Тобто, йде поки що переформатизація організаційних структур без прив'язки до функціональних обов'язків. З нашої точки зору, в цьому плані потрібне проведення роботи на засадах комплексності. Це означає, що потрібно не тільки формально виділити якусь організаційну структуру, але й чітко визначити, чим вона буде займатися. В цьому аспекті можливим є запровадження європейського досвіду, відповідно до якого основними завданнями, які має виконувати компетентний орган мають бути наступні [10]:

- **забезпечення ефективності і правомірності здійснення офіційного контролю живих тварин, кормів і харчових продуктів на всіх етапах виробництва, переробки та збуту, а також використання кормів;**
- **забезпечення відсутності конфлікту інтересів.** Неприпустимо, щоб інспектор, який робить аудит чи інспектує оператора ринку, водночас надавав консультаційні послуги підприємству;
- **наявність або доступ до відповідних лабораторних потужностей для досліджень, а також достатню кількість кваліфікованих і досвідчених співробітників** для швидкого та ефективного проведення офіційного контролю і пов'язаних із ним обов'язків. Це означає, що компетентні органи повинні мати у своєму розпорядженні лабораторії й штат кваліфікованих співробітників. На жаль зараз в Україні як раз триває

зворотній процес - деякі висококваліфіковані кадри «вимиваються» на фоні здійснення люстраційних процедур;

- **забезпечення ефективного проведення офіційного контролю на основі наявності відповідного устаткування й оснащення.** Сюди відносять ноутбуки, програмне забезпечення, автоматизовані бази даних для внесення інформації, які синхронізуються з програмами в центральному офісі;
- **розробка відповідних планів дій у разі надзвичайної ситуації, а також готовність реалізувати такі плани в разі необхідності** (наприклад, коли виникає спалах якоїсь хвороби);
- **проведення в обов'язковому порядку будь-яких інспекцій операторів ринку харчових продуктів та кормів**, які відповідають вимогам регламенту. Крім того, оператори ринку мають допомагати співробітникам компетентного органу під час виконання їхніх завдань;
- **здійснення внутрішнього аудиту.**

3. Забезпечення функціонування самої системи контролю за якістю та безпечністю харчових продуктів на умові беззаперечного дотримання основних принципів організації офіційного контролю.

Офіційний контроль повинен забезпечувати досягнення наступних цілей:

- попередження, викорінення або зменшення до прийняттого рівня ризиків для людей і тварин, як прямих, так і можливих через навколишнє середовище;
- гарантування чесної торгівлі харчовими продуктами й кормами, захисту інтересів споживачів, включаючи маркування харчових продуктів і кормів, а також інші способи інформування споживача.

Тому, в основі його організації повинні лежати наступні основні принципи:

1) **По – перше, він повинен проводитись регулярно** з певною періодичністю. У різних країнах ця періодичність звичайно різна. Але аудит і інспекція повинні проводитись з різною частотою. Аудит — не більше 1-2 разів на рік, якщо підприємство функціонує без збоїв і до нього немає

претензій. Проведення ж інспекцій таких обмежень не має і частота їх здійснення має визначатись компетентним органом.

2) **По-друге, здійснення такого контролю повинно бути засноване на аналізі ризиків.** Уся система безпечності продуктів харчування в ЄС базується на аналізі ризиків і складається з трьох компонентів: оцінка ризику, управління ризиком і комунікація ризиком. При цьому кожне підприємство індивідуально (від маленького до великого) після перевірки вноситься в загальну базу даних [10]. Наприклад, які продукти вироблялися, чи були скарги з боку споживачів, що показав контроль. Усе це враховується відповідно до схеми, за якою працює компетентний орган.

3) **По-третє, поточний контроль (інспекція) повинен здійснюватись без попереднього повідомлення** (за винятком проведення аудиту). В цьому аспекті існує протиріччя між законодавством ЄС та законодавством України. Справа в тому, що нині в Україні діє закон «Про державний контроль та нагляд», який передбачає сповіщення про перевірку за 10 днів. У європейському харчовому законодавстві такої норми нема, бо вважається, що вона зводить нанівець усю процедуру офіційного контролю. Справа в тому, що за 10 днів оператор ринку може вжити заходів по підготовці до приїзду компетентного органу. В такому випадку результат контролю не можна вважати об'єктивним і проводити його просто недоцільно. Тому, з нашої точки зору, необхідно усунути це протиріччя в законодавстві. Це дасть можливість зробити процедуру контролю більш дієвою. Що ж стосується аудиту, то це повинна бути планова процедура, оскільки його проведення передбачає необхідність присутності на робочих місцях певних відповідальних осіб (начальник технологічного процесу і т.д.).

4) **По-четверте, контроль повинен охоплювати всі ланки харчового ланцюжка «від ферми/поля — до столу».** Це означає, що мають контролюватися саме оператором (виробником) всі етапи виробництва та обігу харчових продуктів і кормів). При цьому державні органи повинні лише перевіряти відповідність оператора всім вимогам відповідних регламентів.

Тобто, якщо підприємство виробляє молоко, то перевірці має підлягати не тільки його безпечність та якість, а ще й безпечність кормів. Більше того, контролю підлягають і корми, коли вони ще тільки на полі: яким чином вирощуються й обробляються.

5) По-п'яте, процедура контролю операторів (виробників) має здійснюватись тільки компетентним органом.

Висновки. Таким чином, подальший успішний розвиток молочного бізнесу в Україні в значній мірі залежить як від впровадження інноваційних рішень у виробництво з боку підприємств – виробників молока та молочної продукції, так і від швидкості проведення реформ в аграрному секторі, зокрема, в частині гармонізації вітчизняної законодавчої бази із законодавством європейського союзу. З нашої точки зору, важливими передумовами освоєння європейського ринку збуту продукції українськими аграріями, успішного функціонування підприємств молочної промисловості на цьому ринку є розробка та запровадження на рівні держави та окремих підприємств системи контролю за якістю та безпечністю харчових продуктів на основі підходу НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points — система аналізу ризиків та контролю у критичних точках). Оперативне впровадження європейських підходів щодо організації офіційного контролю за діяльністю підприємств, які функціонують в секторі молочного скотарства та переробки молока, його інструментів та важелів повинні забезпечити збільшення ступеню конкурентоспроможності їхньої продукції не тільки на вітчизняному, але й на зовнішніх, в тому числі європейському, ринках.

Бібліографічний список:

1. Про молоко. [Електроний ресурс] / Інформаційно-аналітичний портал про молоко та молочне скотарство.- Режим доступа: <http://www.milkua.info/uk/aboutmilk/>
2. Мировой рынок: общие тенденции. [Електроний ресурс] / Информационно-аналитический бюлетень «Рынок молока» № 194-01-15 от 30 января 2014 г.- Режим доступа: <http://www.infagro.com.ua>.

3. Завгородня І. В. ПРОБЛЕМИ МОЛОЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ [Електроний ресурс] / *Одеська національна академія харчових: Економічні науки/9. Економіка промисловості.* - Режим доступу:http://www.rusnauka.com/11_EISN_2010/Economics/64099.doc.htm
4. Левченко, Ю. Г. Аналіз фінансування інноваційної діяльності підприємств окремих галузей харчової промисловості / Ю. Г. Левченко // Проблеми економіки підприємств в умовах сталого розвитку: III міжнародна науково-практична конференція, 15-16 березня 2007 р. : тези доповідей. - 2007. – С. 61-62.
5. Статистичний бюлетень «Виробництво промислової продукції за видами в Україні» за січень-грудень 2014р. [Електроний ресурс] / Державна служба статистики. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Статистичний бюлетень «Виробництво промислової продукції за видами в Україні» за січень 2015р. [Електроний ресурс] / Державна служба статистики. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Баланс попиту та пропозиції молока та молокопродуктів (січень-жовтень 2013-2014рр.) [Електроний ресурс] / Інформаційно-аналітичний портал про молоко та молочне скотарство: розділ «Аналітика: попит та пропозиція»- Режим доступу: <http://www.milkua.info/uk/world/310/> розділ.
8. Середньомісячні ціни на молоко в деяких країнах світу. [Електроний ресурс] / Інформаційно-аналітичний портал про молоко та молочне скотарство.- Режим доступу: <http://www.milkua.info/uk/avgmilkprices/>
9. Бутило Р. Контроль по-європейськи. [Електроний ресурс] / Спеціалізовані семінари компанії Kesarev Consulting - Режим доступу: <http://www.milkua.info/uk/technews/197/>
10. Бутило Р. Законодавство ЄС про безпечність харчових продуктів. [Електроний ресурс] / Спеціалізовані семінари компанії Kesarev Consulting - Режим доступу: <http://www.milkua.info/uk/technews/193/>